

El mirandès front al portugués i el castellà. Elements per a una breu caracterització lingüística i sociolingüística d'una llengua minoritària¹

CRISTINA MARTINS
Universitat de Coimbra

1. Introducció

«A minority language lives in the shadow of a culturally dominant language (...)
[and] bilingualism is characteristic of its speakers»
(J.M.Y. Simpson, 1994: 2505)

El mirandès, que es troba implantat en una àrea geogràfica de vora 500 Km² que comprenen el municipi portuguès de Miranda do Douro i una part del de Vimioso, en el districte de Bragança, al costat de la frontera amb Espanya, es constitueix com una de les actuals sobrevivències de l'avui molt fragmentat grup neo-llatí astur-lleonès.²

Donat el seu estatus minoritari i el bilingüisme o fins i tot trilingüisme que caracteritza les zones on es parla, s'entén en quina mesura la feina de descriure la situació sociolingüística de la llengua implica una anàlisi de la seva relació amb la llengua dominant (i majoritària) amb la qual conviu de manera més íntima i sistemàtica en el mateix espai geogràfic i social: el portuguès. No obstant això, en el cas particular del mirandès, aquesta mateixa descripció no dispensarà una ullada a la forma amb què es relaciona amb el castellà, llengua majoritària del país veí, que a pesar de no ser autòctona de la Terra de Miranda, sí hi té una presència rellevant.

¹ Traducció del portuguès de Carne Calduch (Universitat Jaume I), dins del Pla Estratègic 2005 del Departament de Traducció i Comunicació. Revisió de Maria Dolores Burdeus (UJI).

² Sobre les raons de la implantació de l'astur-lleonès a Portugal s'han pronunciat, fins avui, Menéndez Pidal (1962) i Herculano de Carvalho (1973), cadascun defenent diferents tesis que, però, no s'exclouen mútuament. En aquest sentit, assenyalem que el filòleg espanyol va procurar, sobretot, realçar el que considera ser el caràcter molt antic i multiseccular de la relació entre l'àrea d'implantació de l'astur-lleonès a Portugal i la regió veïna a l'oest, evocant fonts documentals que suggereixen que aquesta relació estreta remunta, al menys, al període de domini romà. La tesi, de forma resumida, diu que, no sols aquesta àrea va estar sota la jurisdicció del convent jurídic d'Asturica Augusta (i no del de Bracara Augusta), en el període de dominació romana, sinó també que l'Església de Bragança va pertànyer, concretament entre els segles VIII i XII, a la diòcesi d'Astorga (Menéndez Pidal, 1962: 20). Ja Herculano de Carvalho, al seu torn, es permet dubtar de la consistència de les fonts sobre les quals Menéndez Pidal erigeix la seva tesi, i prefereix assenyalar el paper decisiu que, segons ell, va tenir, per a la seva implantació, la colonització lleonesa de la regió en qüestió, empresa entre els segles XIII i XV i documentada a través de les *Inquirições* d'Alfons III. De qualsevol manera, el que permet establir tant una tesi com l'altra és que els parlars astur-lleonesos prompte es van arrelar en el nord-est de Portugal, i s'hi han aconseguit mantenir durant diversos segles, fins al dia d'avui.

La importància d'observar les relacions que subsisteixen entre el mirandès i els idiomes majoritaris ja mencionats no acaba, si més no, en la caracterització de la situació sociolingüística de la llengua minoritària. En realitat, serà també en l'avaluació de la identitat lingüísticoestructural del mirandès on es revelarà la pertinència de considerar tals lligams, ja que les tres llengües, totes neo-llatines i implantades en espais geogràfics contigus, comparteixen un recorregut historicolingüístic amb múltiples lligams comuns.

Dit açò, en aquest treball procurarem recollir les dades essencials per al coneixement del mirandès, no sols com a entitat lingüísticoestructural (§3), sinó també com a realitat social (§2), i ho farem remarcant les relacions que, en nivells diferents, aquest estableix amb el portuguès i el castellà.

2. Dades sociolingüístiques

Tal com hem mencionat anteriorment, la Terra de Miranda es caracteritza pel caràcter bilingüe, o fins i tot, en certs casos, trilingüe, de les seves poblacions. En les localitats, totes rurals, en què subsisteix l'idioma minoritari, aquest conviu amb la llengua portuguesa, cada vegada més influent. En alguns d'aquests pobles, normalment aquells que es troben junt a la «Raia Seca», és a dir, les terres a una banda i una altra de la frontera entre Portugal i Espanya, els habitants coneixen i usen, a més dels dos idiomes ja mencionats, també el castellà. En la ciutat de Miranda do Douro, capital del municipi on es concentra la gran majoria dels pobles on sobreviu el mirandès,³ l'idioma minoritari té una vitalitat molt residual. En realitat, i segons la investigació documental realitzada per Leite de Vasconcelos (1900: 105-165), la desaparició del mirandès a la ciutat es va consumir entre els segles XVII i XVIII, circumstància que fa que el portuguès coexistisca avui, no realment amb la llengua minoritària, sinó amb el castellà.

Com ocorre en altres casos coneguts de bilingüisme comunitari, també en aquest cas, cadascun dels dos idiomes que hi conviuen desenvolupen funcions comunicatives diferents. D'entre els tres idiomes en ús a la Terra de Miranda, podem dir que el castellà és aquell que té una funcionalitat més clara i, per tant, més fàcil de caracteritzar. En efecte, en aquesta regió de contacte interlingüístic, l'ús del castellà es limita, únicament, a intercanvis verbals en què participen interlocutors espanyols. Així passa en els pobles fronterers, en els quals les relacions socials (i moltes vegades també familiars) amb els espanyols són intenses, i així també succeeix a la ciutat de Miranda do Douro, en la qual el castellà es presenta, principalment, com un instrument al servei de l'activitat comercial que allí es desenvolupa, tota ella determinada per la clientela originària del país veí. Amb açò, i sense deixar de salvaguardar la proximitat geogràfica, històrica i fins i tot afectiva que lliga els mirandesos als parlants del castellà, aquesta llengua es percep, a la Terra de Miranda, com l'idioma de «l'altre», no autòctona i inequívocament estrangera. En aquestes condicions, el castellà no competeix, a les comunitats locals on s'utilitza de manera més sistemàtica, ni amb el mirandès ni amb el portuguès, ja que ocupa una funció sociocomunicativa autònoma i ben determinada (p.ex. l'establiment d'interaccions verbals amb parlants espanyols) per a la qual cap

³ El mirandès subsisteix en gairebé tota l'àrea rural del municipi de Miranda do Douro, així com en les poblacions d'Angueira i Vilar Seco, que actualment pertanyen al municipi de Vimioso (cf. Mourinho, 1987: 76-77).

de les altres dues llengües està vocacionada particularment. La rellevància d'aquest fet per a l'avaluació del futur del castellà en aquesta regió de Trás-os-Montes no s'ha de subestimar: pel que creiem, és aquesta posició exògena i de no competició amb els altres sistemes lingüístics presents el que garantirà longivitat al castellà en aquest context particular de contacte de llengües.

L'escenari s'altera substancialment quan es considera la situació del portuguès i del mirandès a la Terra de Miranda. Per començar, cap d'aquests dos idiomes es percep com «estranger»: el primer es reconeix com a llengua nacional comuna, i la seva presència a la regió es registra des de fa llargs segles; el segon, amb un caràcter autòcton que resulta obvi per als seus parlants, ostenta, a més a més, l'estatus d'idioma estrictament local, i s'assumeix com a símbol d'una identitat que individualitza els mirandesos front a la resta de portuguesos. A més, i en funció d'aquesta natura endògena comuna als portuguesos i als mirandesos, podem dir que, al menys en un primer nivell d'anàlisi de l'organització funcional dels recursos verbals en aquestes comunitats plurilingües, les dues llengües formen una unitat que, en bloc, s'oposa al castellà. A través d'aquestes observacions, es comprèn en quina mesura l'explicació de les funcionalitats simbòliques i socials del mirandès i del portuguès requereix que abordem els dos idiomes en conjunt.

Per a l'efecte, partim d'un repartiment de funcions molt bàsic. En aquest línia, aclarirem que, per a la generalitat dels que encara són bilingües actius, el mirandès, idioma minoritari, funciona com el que en la bibliografia especialitzada s'acostuma a designar com una llengua «L(ow)»; p.ex., s'usa en interaccions verbals informals i familiars i és receptacle del conjunt de valors percebuts com propis del grup igualment minoritari que l'usa. El portuguès, al seu torn, i donat el seu estatus majoritari/dominant, és una llengua «H(igh)»; p.ex. la que impera en les interaccions verbals caracteritzades per un cert grau de formalitat com les que solen esdevenir-se en escenaris institucionals com l'escola, l'església i l'administració.⁴

Així doncs, i en ésser cert que la sobrevivència prolongada del mirandès, en un territori que està integrat políticament en Portugal des del segle XII, deu molt la seva durabilitat a l'organització funcional dels dos idiomes en contacte,⁵ la veritat és que, en el moment en què escrivim, aquest repartiment requereix uns ajustos significatius.

⁴ Aquests casos en què cada idioma (o varietat lingüística) desenvolupa un paper clar i no competeix amb el/la altre/a per a les mateixes funcions comunicatives configuren situacions de «diglòssia» (cf. Ferguson, 1959).

⁵ En realitat, la tan llarga sobrevivència d'una varietat astur-lleonesa a Portugal, requereix la ponderació de diferents circumstàncies. D'entre una constel·lació de factors objectius que cal considerar, molts dels investigadors que s'han dedicat a l'estudi del mirandès han destacat el paper fonamental desenvolupat per la localització geogràfica perifèrica de l'àrea d'implantació de l'idioma. A més a més, els efectes de marginalització i d'isolament de la regió en relació a la resta de Portugal, no han deixat de ser accentuats per una xarxa incipient i degradada de transports i de comunicacions que sols a la fi del segle XX va conèixer algunes millores. Les conseqüències duraderes d'aquestes condicions les trobem, naturalment, en els plànols demogràfic, econòmic i sociocultural. Algunes són: (i) la poca densitat demogràfica, ja crònica a la regió; (ii) el predomini d'un model econòmic predisposat per a la subsistència, fortament sustentada per l'activitat agro-pastoril, en el qual, encara actualment, el pes de la indústria és insignificant i per al qual sols el comerç poc diversificat circumscrit a la ciutat de Miranda do Douro també hi va contribuir; (iii) els segles d'analfabetisme massiu que, actualment, malgrat la millora registrada en el darrer terç del segle XX, van donar lloc a una situació encara dominada pels baixos nivells d'escolarització formal i de formació professional especialitzada de la majoria dels mirandesos. Els fets mencionats permeten concloure que, des de sempre, a l'àrea d'implantació del mirandès han imperat petits

En primer lloc, és necessari considerar l'estat actual de preextinció a la qual s'ha conduït el mirandès per falta d'una intervenció a temps. En alguns treballs anteriors (Martins, 1994a, 1994b, 1997, 2003) hem reflectit les múltiples manifestacions d'aquest procés de substitució del mirandès pel portuguès que hi ha actualment en curs a les comunitats rurals de la Terra de Miranda, així com dels factors, no sols objectius sinó també subjectius, que contribueixen a la seva explicació.

En aquests treballs, es conclou que l'observació de la distribució dels parlants actius del mirandès per estrats d'edat, així com la distribució de les llengües «H» i «L» per dominis d'interacció verbal, és particularment decisiva per a la comprensió d'aquesta problemàtica. A més, tal anàlisi, sustentada per dades que vam recollir *in loco* al llarg de la dècada dels noranta del segle xx, atesta que els xiquets mirandesos en edat escolar han deixat de funcionar com interlocutors efectius en gairebé totes les interaccions verbals que s'esdevenen en la llengua minoritària. Açò vol dir que, tot i estar exposats al mirandès en la comunitat, escoltant-lo als més vells (que el gasten no sols entre ells, sinó també amb els seus propis fills, és a dir, els pares dels xiquets en edat escolar als quals ens referim), els xiquets de la Terra de Miranda han deixat, de forma general, de (poder) ser parlants de l'idioma. Són oients, ja que tenen un coneixement al menys passiu en relació amb la llengua minoritària, però no són usuaris actius.⁶ Aquest fet demostra com d'avançada està la substitució de la llengua minoritària per la majoritària al si de les famílies mirandeses. En aquest moment, aquella famosa afirmació de Leite de Vasconcelos (1900: 12) segons la qual el mirandès seria la llengua «de la llar, del camp i de l'amor» ha perdut tota actualitat.

Per a l'estat de les coses descrit, molt van contribuir les darreres dècades del segle xx, durant les quals s'accentuaren els sentiments de rebuig del mirandès en la seva qualitat de símbol d'una baixa condició social i d'un *modus vivendi* rural.⁷ Amb la distància possible de l'anàlisi, hem d'admetre que ha estat la democratització de la societat, permesa pel 25 d'abril de 1974, el motiu més determinant per a l'agudització de les actituds lingüístiques negatives dels mirandesos pel que fa a la seva llengua local. No ens oblidem que aquesta obertura, materialitzada a diversos nivells, va tenir com un dels seus exponents essencials l'accés generalitzat dels xiquets portuguesos al sistema educatiu. Ara bé, aquest nou i reforçat

aglomerats poblacionals, marcats per l'escassa mobilitat social i geogràfica dels seus habitants i caracteritzats per una vivència comunitària prou més voltada cap a endins que cap a l'exterior. Si més no, en aquest joc, factors d'un altre tipus també han tingut un paper decisiu. «L'idioma minoritari es va presentar per als seus usuaris, durant segles, com un recurs lingüístic indispensable i rellevant comunicativament, el més capaç de conferir determinats valors i sentiments als usuaris i el més apte per simbolitzar cert tipus de relacions socials entre els interlocutors bilingües. El valor simbòlic i social comportat per l'idioma minoritari front al majoritari deriva, ja es veu, de les actituds lingüístiques de les quals és objecte. Dit açò, considerem plausible dir que el mirandès ha sobreviscut fins als nostres dies, no sols perquè ha conviscut amb el portuguès en una situació de diglòssia prolongada, sinó perquè també, en relació a ella i en èpoques diferents, es van nutrir actituds lingüístiques favorables» (Martins, 1994b: 154).

⁶ Les dades molt recents que hem recollit en diverses escoles d'educació bàsica del municipi de Miranda do Douro corroboren aquesta afirmació (Martins, 2003).

⁷ Tot i així, i en conformitat amb allò que s'ha dit al final de la nota 5, és necessari comprendre que les actituds nutrides pels mirandesos pel que fa a la seva llengua local, no han sigut les mateixes al llarg de la història. En realitat, «presos per la voluntat d'ascensió i millora de la seva condició social, els parlants repudien la llengua minoritària; i l'usen per marcar relacions de solidaritat intragrupal i, així, vehicular determinats valors discursius» (Martins, 1997: 23).

pes de l'escola (la llengua vehicular de la qual és, no ho oblidem, el portuguès) es va tornar clar en la vida de les famílies, als ulls dels mirandesos, com de limitades serien les hipòtesis de progressió social per a aquells que no invertiren en la millora de les seves capacitats de comunicar correctament, oralment i per escrit, en portuguès. Dominats per un engany, que el coneixement del mirandès, donat la seva similitud estructural amb la llengua majoritària, no faria més que amenaçar la consolidació del coneixement del portuguès en els xiquets exposats a aquest «input» bilingüe,⁸ els pares mirandesos van trobar el boc expiatori ideal per a justificar l'abandó de l'ús de la llengua minoritària amb els fills.

És aquest, doncs, el teló de fons sobre el qual, ja a final del segle xx, sorgeixen els primers senyals d'un tímida procés de requalificació simbòlica de la llengua minoritària. En recórrer a un criteri cronològic, cal assenyalar, en primer lloc, la introducció, en l'any 1986, del mirandès en el sistema d'educació, tant sols com una assignatura opcional extracurricular, però en tot cas en la institució que, com hem dit abans, va contribuir molt (tot i que indirectament i no intencionadament) a la despromoció social i simbòlica de l'idioma. Més endavant, vora una dècada més tard, p.ex. en 1995, s'hi va seguir la construcció d'una proposta de convenció ortogràfica per a la llengua minoritària, document preparatori de l'actual *Convenció Ortogràfica de la Llengua Mirandesa* (Ferreira i Raposo, 1999).

No obstant això, admetem que l'esdeveniment més rellevant d'aquest moviment de requalificació simbòlica ha estat el reconeixement legal dels drets lingüístics dels mirandesos, que es concreta en l'actual Llei 7/99 del 29 de gener. En un treball sobre les repercussions d'aquest acte legislatiu en la situació sociolingüística del mirandès (Martins, 2002), concloem que on més es van veure els efectes d'aquesta promoció legal va ser sobretot en la major durada de l'estudi de l'idioma minoritari en el sistema d'ensenyament. En realitat, en els anys immediatament posteriors a la publicació de la llei, el mirandès va passar de ser una disciplina opcional extracurricular que s'oferia tant sols als alumnes de 5è i 6è de l'Escola EB2 de Miranda do Douro, a ser ofert, com a assignatura escolar (tot i que es mantenia el seu estatus opcional i extracurricular), a més alumnes d'altres nivells d'educació en diverses localitats del municipi de Miranda do Douro. A més a més, es van iniciar accions educatives orientades a públics adults, tant per a no-mirandesos, com per a aquells que, tot i ser parlants actius, desitjaven aprendre a escriure la llengua local.⁹ Sumat al major pes de l'idioma en el sistema educatiu, hi afegim que el reconeixement legal dels drets lingüístics d'aquest grup minoritari ha proporcionat al mirandès el protagonisme absolut en alguns dominis, com ara el llenguatge científic, la premsa i la música «rock»,¹⁰ fins aleshores exclusius del portuguès.

⁸ Es tracta d'un engany efectiu, fet que vam poder comprovar a través de la investigació experimental desenvolupada en el marc de la nostra tesi doctoral (cf. Martins, 2003: cap. 4 i 5).

⁹ Aquest creixent accés a l'escriptura explica l'explosió editorial que ha tingut lloc des de 2002, així com l'entusiasme amb què nombrosos mirandesos han contribuït, amb els seus textos en mirandès, a la premsa regional (vd., concretament els periòdics *Nordeste* <<http://www.jornalnordeste.com>> i el *Mensagem de Bragança* <<http://www.mensagem-de-braganca.pt>>).

¹⁰ Per a una visió panoràmica d'aquestes noves funcionalitats del mirandès, cf. l'extens quadre I presentat en Martins (2002: 48-54) i consulteu informació disponible en <<http://mirandes.no.sapo.pt>>.

3. Identitat lingüísticoestructural

Un cop descrita la situació sociolingüística de les comunitats on encara avui en dia el mirandès està en contacte amb el portuguès o el castellà, detinguem-nos ara en l'observació de la individualitat lingüística de l'idioma minoritari, provinent de la seva identitat astur-lleonesa.

La filiació del mirandès en el grup idiomàtic astur-lleonès, suggerida per primera vegada a finals del segle XIX per Leite de Vasconcelos (1882), va ser definitivament establerta en 1906 per Menéndez Pidal (1962: 19-20) amb base en un conjunt de criteris lingüístics, dels quals destacarem alguns trets fònics que atribueixen facció lleonesa a l'idioma i l'inscriuen, més concretament, en la varietat que aquest darrer filòleg va designar lleonès occidental. En presentar-se com una peça de *continuum* romànic peninsular, el mirandès es defineix, per tant, bé per afinitats, bé per divergències relativament als idiomes que ocupen els territoris geogràficament contigus a aquell on es troba implantat. Per tal d'il·lustrar això mateix, observem els quadres I, II i III¹¹ en els quals reflectim, únicament en el plànol fònic, algunes d'aquestes afinitats i divergències tant en relació amb el portuguès,¹² com en relació amb el castellà.

Quadre I

Afinitats entre el mirandès i el portuguès vs. el castellà: aspectes fònics¹³

Llatí	Portuguès	Mirandès	Castellà
CL-, PL-, FL- CLAMAR, PLENU-, FLAMA-	[tɫ] ¹⁴ <i>chamar, cheio, chama</i>	[tɫ] <i>chamar, cheno, chama</i>	[y] <i>llamar, lleno, llama</i>
F- FACERE	[f] <i>fazer</i>	[f] <i>fazer</i>	[ø] <i>hacer</i>
-CT-, -(U)LT- LACTE-, MULTU-	[jt] <i>leite, muito</i>	[jt] <i>lheite, muito</i>	[tɫ] <i>leche, mucho</i>
-LI-, -C'L- FILIU-, APIC(U)LA-	[y] <i>filho, abelha</i>	[y] <i>filho, abelha</i>	[x] <i>hijo, abeja</i>
-X- ([ks])	[ɫ] [ɫ]	[ɫ] [ɫ]	[x] [x]

¹¹ Per a la creació d'aquests quadres recorrem, entre altres, a les fonts principals següents: Leite de Vasconcelos (1882, 1900 i 1901a), Herculano de Carvalho (1957), Zamora Vicente (1906), Menéndez Pidal (1962 i 1968), Maria José Moura Santos (1967), Clarinda Maia (1986 i 1996), Manuela Barros Ferreira i Ana Maria Martins (1987), Luísa Segura da Cruz, João Saramago i Gabriela Vitorino (1994) i Manuela Barros Ferreira (1995).

¹² Els trets fònics que presentem ací com característiques del portuguès, també ho són, igualment, del gallec.

¹³ Els exemples il·lustratius dels fenòmens fònics presentats en els quadres són donats en la forma ortogràfica. Pel que fa als exemples mirandesos, la forma utilitzada és aquella que segueix la *Convenció Ortogràfica de la Llengua Mirandesa* (Ferreira i Raposo, 1999).

¹⁴ En portuguès estàndard, [tʃ] > [ʃ].

COXU-	<i>coxo</i>	<i>coxo</i>	<i>cojo</i>
-MB- LAMBERE	preservació de la forma llatina <i>lamber</i>	preservació de la forma llatina <i>lhamber</i>	[m] <i>lamer</i>
Ai(secundari) LACTE-, PRIMARIU	[ej] ¹⁵ <i>leite, primeiro</i>	[ej] <i>lheite, prumeiro</i>	[ʒ] <i>leche, primero</i>
AU (primari i secundari) AURU-, ALTERU	[ow] ¹⁶ <i>ouro, outro</i>	[ow] ¹⁷ <i>ouro, outro</i>	[ʃ] <i>oro, otro</i>

Quadre II

Afinitats entre el mirandès i el castellà vs. el portuguès: aspectes fònics

Llatí	Portuguès	Mirandès	Castellà
-L- PILA-	[ø] <i>pia</i>	[l] <i>pila</i>	[l] <i>pila</i>
-N- LUNA-	[ø] <i>lua</i>	[n] <i>lhuna</i>	[n] <i>luna</i>
-LL- GALLU-	[l] <i>galo</i>	[ɣ] <i>galho</i>	[ɣ] <i>gallo</i>
-NN-, -MN- CAPANNA-, DAMNU-	[n] <i>cabana, dano</i>	[ɲ] <i>cabanha, danho</i>	[ɲ] <i>cabaña, daño</i>
Ń en sílaba tònica PORTA-	[ʃ] <i>porta</i>	[wo] ¹⁸ <i>puorta</i>	[wʒ] <i>puerta</i>
Ë en sílaba tònica PETRA-	[ʒ] <i>pedra</i>	[je] ¹⁹ <i>pedra</i>	[jʒ] <i>pedra</i>

¹⁵ En portuguès estàndard, aquell que es parla a Lisboa, la realització d'aquest diftong és [cj].

¹⁶ En portuguès estàndard, [ow] > [o].

¹⁷ La coexistència de la manutenció dels diftongs [ej] i [ow] i del resultat diftongat de / ě/ i / ō/ tònic llatins és el criteri utilitzat per Menéndez Pidal (1962: 30) per a delimitar el leonès occidental front a les varietats veïnes: «llamaremos dialecto leonés occidental a aquel que pronunciando *tierra y cuerpo*, pronuncia a la vez *caldeiro y outro*».

¹⁸ Avui en dia, no obstant, ja assistim, en el mirandès, a una oscil·lació entre aquest diftong i una vocal resultant de monofongació amb un timbre que se situa entre les vocals [+velars posteriors i +arrodonides] portugueses [u] i [o]. En sendinès, varietat meridional de mirandès que es parla a la vila de Sendim, > [u] (per a una caracterització sintètica del sendinès, cf. Ferreira, 1994).

¹⁹ Encara que en el mirandès la forma correcta és [je], es registra una tendència cap a una vocal monofongada amb timbre entre els [i] i [e] portuguesos. En el sendinès, > [i]. En algunes formes del mirandès (*Dius, miu*), *ie* > *i*, fenomen que també ocorre en castellà, tot i que no necessàriament en els mateixos contextos.

Quadre III
Especificitats fòniques lleoneses registrades en el mirandès
(vs. el portuguès i el castellà)

Llatí	Portuguès	Mirandès	Castellà
L- <i>LUNA-</i>	[l] <i>lua</i>	[y] ²⁰ <i>lhuna</i>	[l] <i>luna</i>
en formes del verb ser <i>EST</i>	[ʒ] <i>é</i>	[je] <i>yê</i>	[ʒ] <i>es</i>

A més d'aquests trets fònics, destaquem que el mirandès presenta un sistema constituït per dos parells de segments fonològics sibilants alveolars, dos predorsals (/s/ i /z/) i dos apicals (/s/ i /z/), així que els termes de cada parell contrasten entre si a través del tret [±sonor]. Com observen diversos investigadors, aquest fet identifica clarament el mirandès amb el portuguès septentrional,²¹ i l'aparta tant del castellà i el gallec com dels altres parlars astur-lleonesos, ja que en tots aquests a penes es registren consonants sibilants no sonores.

Sens dubte, els trets descrits serien suficient per il·lustrar en quina mesura la individualitat estructural del mirandès, en quant varietat astur-lleonesa, es presenta a partir de la seva posició «intermèdia». En efecte, i salvaguardades les particularitats registrades en el quadre III, els quadres I i II permeten evidenciar com aquesta identitat resulta de la presència simultània de les característiques que l'apropen més al portuguès (i al gallec) i l'aparten del castellà, i de les característiques que l'identifiquen més amb el castellà, i l'allunyen del portuguès. A més a més, aquest mateix patró sorgeix en el plànol de la morfologia flexional, com s'entén a partir de l'anàlisi del paradigma dels articles, dels pronoms i dels verbs regulars.

Atenguem, llavors, abans que res, als següents quadres en els quals es presenten els pronoms personals, els pronoms determinants possessius, així com els articles definits i indefinits mirandesos, en contrast amb les formes portugueses i castellanes corresponents.

²⁰ La palatització lateral inicial llatina (un fenomen compartit amb l'aragonès) no ocorre en la varietat sendinesa del mirandès; en aquesta, el resultat coincideix amb la solució portuguesa i castellana. Ja la palatització de N-inicial llatina, característica del lleonès, no va afectar el mirandès (cf. Menéndez Pidal, 1962: 69)

²¹ En el portuguès estàndard no es registren les consonants sibilants apicals.

Quadre IV
Pronoms personals²² en portuguès, mirandès i castellà

Persona	Formes de subjecte			Formes d'objecte directe			Formes d'objecte indirecte		
	Port.	Mir.	Cast.	Port.	Mir.	Cast.	Port.	Mir.	Cast.
1a sin.	eu	you	yo	me	me	me	me	me	me
2a sin.	tu	tu	tú	te	te	te	te	te	te
3a sin.	ele/ela	el/eilha	él/ella	o/a	lo, l/la	lo, le/la	lhe	le ²³	le
1a pl.	nós	nós	nosotros/ nosotras	nos	mos	nos	nos	mos ²⁴	nos
2a pl.	vós	bós ²⁵	vosotros/ vosotras	vos	bos	os	vos	bos	os
3a pl.	eles/elas	eilhes/ eilhas	ellos/ ellas	os/as	les, los/ las	los/las	lhes	le, les	les

Quadre V
Pronoms determinants possessius en portuguès, mirandès i castellà

Persona	Portuguès	Mirandès	Castellà
1a sing.	meu/meus minha/minhas	miu/mius mie/mies	mío/míos mía/mías
2a sing.	teu/teus tua/tuas	tou/tous tue/tues	tou/tous tuya/tuyas
3a sing.	seu/seus sua/suas	sou/sous sue/sues	suyo/suyos suya/suyas
1a pl.	nosso/nossos nossa/nossas	nuosso/nuossos nuossa/nuossas	nuestro/nuestros nuestra/nuestras
2a pl.	vosso/vossos vossa/vossas	buosso/buossos buossa/buossas	vuestro/vuestros vuestra/vuestras
3a pl.	seu/seus sua/suas	sou/sous sue/sues	suyo/suyos suya/suyas

²² En aquest quadre sols considerarem les formes pronominals tòniques amb funció de subjecte i les àtones amb funció d'objecte directe i objecte indirecte pel fet de ser considerades més il·lustratives de les diferències interdiomàtiques en causa. De entre aquestes, sols presentem les formes morfològicament afins en els tres idiomes, i dispensem d'un inventari exhaustiu dels pronoms de cada llengua.

²³ Aquesta forma pronominal no és, però, específica del mirandès. Com ja aclareix Leite de Vasconcelos (1890-1892: 102), aquesta forma és «general en el llenguatge popular del país».

²⁴ Segons Maria José Moura Santos (1967: 227), les formes àtones *mos* (per *nos*) també sorgeixen en el portuguès parlat en altres regions del país.

²⁵ Observeu que l'aparició de [b] en lloc de [v], que ací il·lustrem amb les formes de la 2a persona del plural, és una característica que també és general i abundant en el portuguès septentrional. L'absència de [v] és, de fet, un dels fenòmens que apropa el mirandès al portuguès septentrional i al castellà, i l'allunya del portuguès estàndard.

Quadre VI
Articles definits i indefinits en portuguès, mirandès i castellà

Articles definits			Articles indefinits		
Portuguès	Mirandès	Castellà	Portuguès	Mirandès	Castellà
o/os	l/l	el/los	um/uns	un/uns	un/unos
a/as	la/l'/las	la /las	uma/ums	a/ as	una/unas

Pel que fa als verbs, i més concretament als regulars, es distingeixen diversos tipus de diferències en relació al portuguès i al castellà majoritàriament en el plànol de les diferents alteracions patides, en les formes verbals flexionals, en la vocal temàtica (VT) (igual que en els idiomes veïns, en el mirandès aquesta pot ser *-a, -e, o -i*), i de la configuració d'alguns morfemes de persona/número (PN), així com del temps/mode/aspecte (TMA).²⁶ En els quadres del VII al XII relatius als verbs regulars, trobem sintetitzades les principals diferències entre els paradigmes flexionals verbals de cada un dels dos idiomes.²⁷

Quadre VII
Verbs de tema en -a: comportament de la vocal temàtica en les formes del pretèrit perfet d'indicatiu en portuguès, mirandès i castellà

Persona	Portuguès	Exemples	Mirandès	Exemples	Castellà	Exemples
2a sing.	VT sense alteracions	cantaste	VTa>e	canteste	VT sense alteracions	cantaste
la pl.		cantámos		cantemos		cantamos
2a pl.		cantastes		cantestes		cantasteis
3a pl.		cantaram	cantórun	cantaron		

Quadre VIII
Verbs de tema en -e: comportament de la vocal temàtica en portuguès, mirandès i castellà

	Portuguès	Exemples	Mirandès	Exemples	Castellà	Exemples
Pret. Perf. Ind.	VT sense alteracions	comeu comeram	VT e > i ²⁸	comiju comírun	VT e > i	comió comieron
Imperf. Subj.		comesse		comisse	VT e > ie	comiese/ comiera ²⁹
Plusq. Perf. Ind.		comera		comira		
Fut. Subj.		comer		comir		

²⁶ En tots els quadres, prenem com a referència la proposta d'anàlisi morfològica dels verbs portuguesos (amb adaptacions) de Maria Helena Mira Mateus i altres (2003: 931-938), i a ella li corresponen, per qüestions de facilitació de l'anàlisi interlingüístic, l'anàlisi morfològica dels verbs no sols mirandesos, sinó també del castellà. Existeix una proposta d'anàlisi alternativa per a les formes del castellà a càrrec de Santiago Alcoba (1999).

²⁷ Les formes verbals del castellà que sorgeixen en els quadres són aquelles que es consideren morfològicament equiparables a les corresponents portugueses i mirandeses. L'organització d'aquests quadres no té en compte equivalències de tipus semàntico-funcional entre les formes verbals dels tres idiomes.

²⁸ Aquest tipus d'alteració també ocorre en el portuguès que es parla en la regió mirandesa (Moura Santos, 1967: 232; Leite de Vasconcelos, 1901b: 133).

²⁹ Aquesta forma alternativa de l'imperfet de subjuntiu sorgeix en aquesta àrea en la mesura en què és morfològicament equiparable a les del plusquamperfet d'indicatiu del portuguès i del mirandès. Cf. a aquest propòsit l'observació feta en la nota 19.

Quadre IX
Verbs de tema en -i:
comportament de la vocal temàtica en portuguès, mirandès i castellà

	Portuguès	Exemples	Mirandès	Exemples	Castellà	Exemples
P. Perf. Ind.	VT Sense alteracions	partiram	VT Sense alteracions	partírun	VT <i>i > ie</i>	partieron (sols 3a p. pl.)
Imperf. Subj.		partisse		partisse		partiese/ partiera
Plusq. Perf. Ind.		partira		partira		
Fut. Subj.		partir		partir		partiere

Quadre X
Morfema NP de la 3a persona del plural en portuguès, mirandès i castellà

	Portuguès	Exemples	Mirandès	Exemples	Castellà	Exemples
Pres. Indic.	(VT+)/wN/ ³⁰	cant <u>am</u>	(VT+)/N/	cánt <u>am</u>	(VT+)/n/	cantan
	(VT+)/jN/	com <u>em</u> part <u>em</u>		cómen párten		comen parten
Pres. Subj.	(TMA+) /jN/ o /wN/	cant <u>em</u> com <u>am</u> part <u>am</u>	(TMA+)/N/	cánt <u>en</u> cóman pártan	(TMA+)/n/	canten coman partan
Imperf. Ind.		cantav <u>am</u> comi <u>am</u> parti <u>am</u>		cantab <u>an</u> comi <u>en</u> parti <u>en</u>		cantaban comían partían
Imperf. Subj.		cantass <u>em</u> comess <u>em</u> partiss <u>em</u>		cantáss <u>en</u> comíss <u>en</u> partiss <u>en</u>		cantasen comiesen partiesen/ cantaran comieran partieran
Plusq. Perf. Ind.		cantaram comeram partiram		cantáran comíren partíran		
Futur Ind.		cantar <u>ão</u> comer <u>ão</u> partir <u>ão</u>		cantar <u>an</u> comeran partíran		cantarán comerán partirán
Futur Subj.		cantare <u>m</u> comere <u>m</u> partire <u>m</u>		cantáren comíren partíren		caantaren comieren partieren
Condicional		cantari <u>am</u> comeri <u>am</u> partiri <u>am</u>		cantari <u>en</u> comeri <u>en</u> partiri <u>en</u>		cantarían comerían partirían
Pret. Perf. Ind.		/2awN/		cantaram comeram partiram		/2uN/

³⁰ La forma d'analitzar i denominar la unitat fonològica nasal que presentem ací, per conveniència de notació, a la manera estructuralista i funcionalista, p.ex. com arxifonema nasal (cf. Câmara Jr., 1996: 52; Barbosa, 1994: 153-155, 171-173) és un tema que es troba ben lluny de ser pacífic. Els abordatges generativistes, per exemple, la consideren bé com segment [+consonàntic; +nasal] subjacent, envoltat, en la derivació de les formes fonètiques, en regles d'assimilació i de supressió (cf. Mateus i altres, 1999: 346-347), bé (més recentment, i ja

Quadre XI

Morfemes NP de 2a persona del plural en portuguès, mirandès i castellà

	Portuguès	Exemples	Mirandès	Exemples	Castellà	Exemple
Imperf. Ind.	-des > -is ³¹	cantávejs comíejs partíejs	-des sense alteracions	cantábades comiedes partiedes	-is	cantabais comíais partíais
Imperf. Subj.		cantássejs comêssejs partíssejs		cantássedes comíssedes partísseades		cantasejs comiesejs partiesejs/
Plusq. Perf. Ind.		cantarejs comerejs partirejs		cantárades comírades partírades		cantarais comierais partierais
Condicional		cantaríejs comeríejs partiríejs		cantariades comeriedes partiriedes		cantaríais comeríais partiríais

Quadre XII

Morfemes TMA: diferències entre el portuguès, el mirandès i el castellà

	Portuguès	Exemples	Mirandès	Exemples	Castellà	Exemples
Imperf. Ind.	VT a = va	cantava	VT a = ba	cantaba	VT a = ba	cantaba
	VT e o i = ia	comia partia	VT e o i = ie	comie partie	VT e o i = ia	comía partía
Condicional	r++ia ³²	amaria comeria partiria	r++ie	amarie comerie partirie	ría	cantaría comería partiría

en l'àmbit de la teoria de la geometria dels trets) com un autosegment nasal (Mateus i d'Andrade, 2000: 54-56, 74-77, 130-133). Sense pretendre optar per cap model en concret, ens limitem a constatar que, siga la corrent fonològica que siga la que es perfila, cap d'aquests investigadors nega l'existència d'una identitat fonològica de naturalesa nasal adjacent a una vocal, aquella que, i precisament per aquest fet, manifesta fonèticament el tret [nasal]. La situació del mirandès és, pel que fa a aquest aspecte, anàloga a la del portuguès.

³¹ Maria Helena Mira Mateus i altres (2003: 935) consideren que, en portuguès, la forma subjacent del morfema NP de 2a persona del plural és *-des*. Aquesta forma, no obstant, està subjecta, en la majoria dels casos, a l'aplicació de regles diverses que condueixen, en última anàlisi, a la forma *-is*. La forma *-des* és, com ja se sap, arcaica (vd. Leite de Vasconcelos, 1882: 21, n. 21 i Menéndez Pidal, 1962: 98-99), i es manté en el portuguès estàndard contemporani, «quan en contextos no intervocàlics: en el futur de subjuntiu i l'infinitiu personal, precedit de *r-* *amardes, fazedes, fizerdes*; o precedit d'una síl·laba que acaba amb un so nasal, com en *vindes, vinde, tendes*. També ocorre en verbs monosil·làbics en contextos intervocàlics (*ledes, lede, credes, crede, ides, ide*, etc.)» (Silva, 1994: 47). Com es constata a través d'aquest quadre, en mirandès, la desinència arcaica té prou més vitalitat que en el portuguès. A més de trobar-se en les desinències del futur de subjuntiu i de l'infinitiu personal, es registra, igualment, en les formes de l'imperfet (indicatiu i subjuntiu), plusquamperfet d'indicatiu i condicional. Segons la informació de Maria José Moura Santos (1967: 230), *-des* també sorgeix en el portuguès de Trás-os-Montes, tot i que més intensament en les formes d'imperfet i plusquamperfet d'indicatiu.

³² El símbol ++ representa la possibilitat d'introduir un pronom àton en la posició indicada (ex. *amaria + te = amar-te-ia*).

4. Conclusió

En aquest treball hem il·lustrat, de forma sintètica, fins a quin punt la individualitat del mirandès front al portuguès i el castellà resulta de la filiació astur-lleonesa de l'idioma minoritari, i així doncs, de la posició ocupada per aquest en el *continuum* romànic peninsular. De la mateixa manera, hem procedit a la caracterització de les relacions que subsisteixen actualment entre les tres llengües en contacte a la Terra de Miranda en el plànol sociolingüístic, i hem procurat, per aquesta via, trobar indicis reveladors de la viabilitat i vitalitat futures del mirandès.

Com a conclusió, i en la seqüència de la descripció feta, és segur afirmar que la situació actual del mirandès és profundament paradoxal. Proveït d'una forma gràfica, gaudint de reconeixement legal i ensenyat a l'escola, instruments essencials que el valoritzen i el promouen als ulls dels seus parlants, mai abans en la seva història, l'idioma minoritari havia estat, des d'aquest punt de vista, tan preparat per al futur. No obstant això, en considerar el reduït nombre dels seus parlants efectius, associat amb els estàndars actuals de transmissió generacional de l'idioma minoritari, també es dirà que mai abans havia estat en una posició tan pròxima al límit de la sobrevivència. Aquest context, ple de senyals contradictoris, fa que el futur del mirandès siga especialment difícil de preveure; si diversos fets indiquen el camí de l'eliminació inevitable d'aquest reducte secular astur-lleonès en territori portuguès, altres no deixen d'interposar-se en aquest mateix camí, oferint resistències al procés d'atrofiament en marxa.

Fem ressó, per fi, de la conclusió de l'article que hem escrit recentement sobre el procés en curs de normativització del mirandès (Martins, en premsa). En aquest defenem que «la preservació del mirandès, al mateix temps que és beneficiada per les accions que el qualifiquen socialment i simbòlicament als ulls dels seus usuaris potencials, dependrà, al mateix temps, de la pròpia millora de les condicions socials, culturals i educacionals d'aquests mateixos usuaris potencials». En efecte, podem jutjar que els mirandesos sols recuperaran l'ús actiu de l'idioma que els individualitza quan (i si) se senten suficientment confiats que tal ús no amenaça, sinó que promou l'obtenció i consolidació de la condició social superior desitjada. Per tal que açò passe, és essencial que els mirandesos reunisquen les condicions necessàries perquè se senten vertaderament segurs d'ells mateixos com a subjectes socials.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOBA, S. (1999): «La flexión verbal», dins BOSQUE, I. i V. DEMONTE (dir.): *Gramática descriptiva de la lengua española*, vol. 3, Madrid, Espasa, 4915-4991.
- BARBOSA, J. MORAIS (1994): *Introdução ao estudo da fonologia e morfologia do português*, Coimbra, Livraria Almedina.
- CÂMARA JR., J. MATTOSO (1996): *Estrutura da língua portuguesa*, Petrópolis, Vozes.
- CARBALHO, J.G. HERCULANO de (1957): «Fonologia mirandesa I», *Biblos*, 33, 1-133.
—(1973): «Porque se fala dialecto leonês em Terra de Miranda», *Estudos linguísticos*, vol. 1, 71-93.
- CRUZ, L. SEGURA da, J. SARAMAGO i G. VITORINO (1994): «Os dialectos leoneses em territorio português: coesão e diversidade», *Varição linguística no espaço, no tempo e na sociedade*, 281-293.
- FERGUSON, C.A. (1959): «Diglossia», *Word*, 15, 325-340.
- FERREIRA, M. BARROS (1994): «A limitrofia do sendinês», *Varição linguística no espaço, no tempo e na sociedade*, 35-42.
—(1995): «O mirandês e as línguas do Noroeste peninsular», *Lletres Asturianas. Boletín Oficial de l'Academia de la Llingua Asturiana. Principáu d'Asturies*, 57, 7-22.
- FERREIRA, M. BARROS i A.M. MARTINS (1987): «O mirandês nos atlas linguísticos», *Actas das Ias Jornadas de Língua e Cultura Mirandesa*, Miranda do Douro, 33-42.
- FERREIRA, M. i D. RAPOSO (coord.)(1999): *Convenção ortográfica da língua mirandesa*, Miranda do Douro/Lisboa, Câmara Municipal de Miranda do Douro/Centro de Linguística da Universidade de Lisboa.
- MAIA, C. (1986): *História do galego-português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*, Coimbra, Instituto Nacional de Investigação Científica.
—(1996): «Mirandês», in ALVAR, M. (org.): *Manual de dialectología hispánica. El Español de España*, Barcelona, Ariel, 159-170.
- MARTINS, C. (1994a): «O desaparecimento do mirandês na cidade de Miranda do Douro: uma leitura dos *Estudos de filologia mirandesa* de José Leite de Vasconcelos», *Varição linguística no espaço, no tempo e na sociedade*, 95-105.
—(1994b) *Estudo sociolinguístico do mirandês. Padrões de alternância de códigos e escolha de línguas numa comunidade trilingue*, 2 vol., dissertação de Mestrado em Linguística Portuguesa apresentada à Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra (inédita).
—(1997): «A vitalidade de línguas minoritárias e atitudes linguísticas: o caso do mirandês», *Lletres Asturianas. Boletín Oficial de l'Academia de la Llingua Asturiana. Principáu d'Asturies*, 62, 7-42.
—(2002): «A situação sociolinguística do mirandês e a lei 7/99 de 29 de Janeiro», *Anclabes lhenguísticos na Ounion Ouropeia. V Simpósio de Lhénguas Ouropeias i Legislaçones. Miranda do Douro, 25-28 de Abril de 2002*, Barcelona, CIEMEN, 47-63.
—(2003): *Línguas em contacto: “saber sobre” o que as distingue. Análise de competências metalinguísticas de crianças mirandesas em idade escolar*, dissertação de Doutoramento em Linguística Aplicada apresentada à Universidade de Coimbra (inédita).
—(en prensa): «O processo de normatização do mirandês», dins SINER, C. (ed.): *Präskriptive und deskriptive Normen und Normkonflikte in der Romania*, Múnich, Peniope.
- MATEUS, M.H. MIRA i E. d' ANDRADE (2000): *The Phonology of Portuguese*, Oxford, Oxford University Press.
- MATEUS, M.H. MIRA i altres (1990): *Fonética, fonologia e morfologia do português*, Lisboa, Universidade Aberta.

- MATEUS, M.H. MIRA i altres (2003): *Gramática da língua portuguesa*, Lisboa, Caminho.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1962): *El dialecto leonés*, Oviedo, Instituto de Estudios Asturianos.
—(1968): *Orígenes del Español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*, Madrid, Espasa.
- MOURINHO, A.M. (1987): «A língua mirandesa como vector cultural do Nordeste português», *Actas das 1as Jornadas de Língua e Cultura Mirandesa*, Miranda do Douro, 75-87.
- SANTOS, M.J. MOURA (1967): *Os falares fronteiriços de Trás-os-Montes*, separata de la *Revista Portuguesa de Filologia*, vols. XII, tom II, XIII i XIV.
- SILVA, R. i V. MATTOS (1994): *O português arcaico: morfologia e sintaxe*, S. Paulo, Contexto.
- SIMPSON, J.M.Y. (1994): «Minority Languages», dins ASHER, R.E. (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, vol. 5, Oxford, Pergamon Press, 2505-2506.
- VASCONCELOS, J. LEITE. (1882): *O dialecto mirandês. Contribuição para o estudo da dialectologia românica no domínio glotológico hispano-lusitano*, Porto, Livraria Portuense.
—(1890-1892): «Dialectos trasmontanos», *Revista Lusitana*, 2, 97-120.
—(1900 i 1901a): *Estudos de filologia mirandesa*, vol. 1 i 2, Lisboa, Imprensa Nacional.
—(1901b): *Esquisse d'une dialectologie portugaise*, París/Lisboa, Aillaud & Cie.
- ZAMORA VICENTE, A. (1960): *Dialectología española*, Madrid, Gredos, 71-159.

